

HÜZURƏ AĞAYEVA
ADU

Rəşid Behbudov 134
huzura@mail.ru

**ORTA MƏKTƏBLƏRİN İBTİDAİ SİNİFLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN
İNKİİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN LİŊVİSTİK ƏSASLARI
(İNGİLİS DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Xülasə

Xarici dillərin tədrisi metodikası dilçiliklə də sıx bağlıdır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisində istifadə olunan dil materiallarını metodika məhz dilçilikdən alır. Metodika linqvistik araşdırmaların nəticələrindən tədris üçün dil materiallarının seçilməsində və təşkil olunmasında uğurla istifadə edir.

Məlumdur ki, struktur dilçilik dil tədrisinə böyük təsir etmişdir. Struktur dilçiliyin ən mühüm doktrinasına görə, dilin ilkin mühiti şifahidir. Bir sıra görkəmli dilçilər tərəfindən irəli sürülən fikirlər və yaradılan nəzəriyyələr dil tədrisinin metodikasında geniş tətbiq olunur. Bunlardan V.Humboldt, H.Şteyntal, İ.Seçenov, L.Blumfeld, M.Morris, N.Xomski, A.A.Leontyev və başqalarının fikirləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Beləliklə, xarici dillərin tədrisi metodikası və metodologiyası bir elm sahəsi kimi yuxarıda adı çəkilən elm sahələri ilə sıx bağlıdır. Dili tədris edən mütəxəssis sadəcə tədrisin metodikasını deyil, həm də bu metodların əsasında hansı fikirlərin dayandığını psixoloji, linqvistik, fizioloji və pedaqoji cəhətdən təhlil etməyi bacarmalıdır. Dillərənənlərin ilkin funksiyası kommunikasiya tapşırıqlarının icrasındır. Onlar kommunikasiyaya girməklə ünsiyyəti öyrənirlər. Bu metodda müəllimin üstünlüyü nisbətən az olduğundan, şagird və tələbələr öz öyrənmələrinin daha məsuliyyətli idarəçiləri olurlar. Kommunikativ Yanaşma dil tədrisində bir sıra müasir metodların yaranmasına rəvac vermişdir. Buraya Məzmun Əsaslı Təlimat, Tapşırıq Əsaslı Təlimat, Mətn Əsaslı Təlimat, Səriştə Əsaslı Təlimat və s. kimi müasir metodlar daxildir.

Hər hansı dilə yiyələnmək həmin dilin linqvistik baxımdan savadlı dil daşıyıcısına xas olan dərkətmə qabiliyyəti və səlislik, leksik, qrammatik və üslubi baxımdan düzgün olan cümlələri və danışq mətnlərini qurmaq qabiliyyəti, fikir və ideyalarını yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Son illərdə xarici dilin tədrisi metodlarına maraq artmış və bu sahədə bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalardan çıxan maraqlı nəticələr dilin tədrisində yeni materialların və üsulların səmərəli istifadəsi yollarını inkişaf etdirir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, kommunikativ yanaşma 1960-cı illərdə Britaniyada mövcud olan ənənəvi dil təlimi metodlarının dəyişməsi ilə meydana çıxmışdır.

Bu dövrə qədər geniş istifadədə olan Situasiyalı Dil Tədrisi və Audio-Linqual Metodu əsasında duran nəzəriyyələr artıq şübhə ilə qarşılanırdı ki, bu da onlardan istifadənin aradan qalxmasına və tezliklə kommunikativ yanaşmanın məşurlaşmağına şərait yaratdı.

Litlvud Kommunikativ yanaşmanı belə təsvir edir : “Kommunikativ dil tədrisinin əsas xarakterik xüsusiyyəti odur ki, o dilin funksional və struktur aspektlərinə də sistemli yanaşır və bunları vahid kommunikativ baxışda birləşdirir”. [2, s.23].

Bu yanaşmanın əsas məqsədi kommunikativ cəhətdən səriştəli dilöyrənənlər hazırlamaq idi. Əslində, biz digər metodları da müzakirə edərkən onların əksəriyyətinin məqsədinin şagird və tələbələrdən kommunikasiya bacarıqları formalaşdırmaq olduğunu görürük. Lakin, kommunikativ yanaşmada kommunikativ səriştə anlayışının boyutları daha geniş qeyd olunur.

Kommunikativ səriştə dil biliyinin aşağıdakı aspektlərini özünə daxil edir:

- Dildən bir sıra müxtəlif məqsədlər və funksiyalar üçün necə istifadə etməyi bilmək;

- İstifadə etdiyimiz dili yerinə və iştirakçılara görə necə dəyişdirməyi bilmək (məsələn, rəsmi və qeyri-rəsmi nitqdən nə vaxt istifadə etməyi və yaxud yazılı və şifahi kommunikasiyaya uyğun dildən istifadə etməyi bacarmaq;

- Müxtəlif mətnləri necə hasil etməyi və başa düşməyi bacarmaq;

- Dil biliklərində məhdudiyyətlər olmasına baxmayaraq kommunikasiyanı necə qoruyub saxlamağı bacarmaq (məsələn, müxtəlif növ kommunikasiya strategiyalarından istifadə vasitəsilə) [2, s.4].

Kommunikativ yanaşmanın xüsusiyyətlərindən biri də dilöyrənənlərin əksər sinif fəaliyyətlərini kiçik qruplarda işləyərək həyata keçirməsidir. Bu şagirdlərin kommunikasiyasını maksimum səviyyəyə qaldırır və onlara mənə üzərində işləməyə kifayət qədər imkan verir. Onların optimal rəvanlıqlı kommunikasiyası daha vacib hesab olunur. Qiymətləndirmə kommunikativ fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir. Dilöyrənənlər öz fikirlərini çatdırmaq qabiliyyətlərinə əsasən qiymətləndirilir. Bu yanaşmada müəllimin ilkin rolu şagirdlərin öyrənməsinə kömək etməkdir. Müəllim sinif fəaliyyətlərini idarə edir, məsləhətlər verir, şagirdləri onlara lazım olan dillə təmin edir və digər bir halda Littlewoodun göstərdiyi kimi “ko-kommunikasiyaçı” kimi çıxış edərək, dilöyrənənləri kommunikasiya fəaliyyətlərinə cəlb edir[3, s.19]. Bu mövqeyə əsaslanaraq, ünsiyyət qurmaq bacarığı yalnız qismən qrammatik qaydaların mənimsənilməsi dərəcəsindən asılıdır. Mənimsənilmiş qrammatik qaydaları ümumi pragmatik kompetensiyaya onu təşkil edən komponentlərdən biri qismində daxil etmək qabiliyyətinə yiyələnmək kommunikativ təlimi şərtləndirən əsas amillərdəndir.

İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərini şagirdlərə aşılayarkən müəllim bu sahədə dillərarası interferensiyayı nəzərə almalıdır. Şagirdlər ingilis dilində danışarkən ana dili olan Azərbaycan dilinin təsiri özünü göstərir. Bəzən ingilis dilini öyrənən şagird-

lər Azərbaycan dilinə xas olan nitq modellərini heç bir dəyişiklik etmədən ingilis dilinə keçirirlər. Məhz buna görə şagirdlərin diqqətini ana dili və tədris edilən xarici dil arasında danışq dili səviyyəsində mövcud olan fərqlərə və məhz ingilis dilinə xas olan nitq modellərinin xüsusiyyətlərinə cəlb etmək olduqca vacibdir. Şagird səhv etdiyi halda, müəllim onun diqqətini törətdiyi səhvlərə yönəltməli və beləliklə buraxılan səhvlərin şagirdlərin özü tərəfindən düzəldilməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasını təmin etməlidir. Xarici dil mütəxəssisi hazırlayarkən, əsas fəaliyyət növləri olan eşidib-anlama, danışma, yazı və oxunun öyrədilməsi üsullarına ciddi diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Başqa sözlə desək, dil mütəxəssisi, ilk növbədə xarici dil müəllimi kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır. Kommunikativ cəhətdən səriştəli olmayan müəllim heç vaxt şagirdlərdə şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasını təmin edə bilməz. Məhz bu səbəbdən orta məktəblərdə şagirdlərə şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. Əgər şagirdlər ingilis dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmirlərsə, linqvistik biliklərin əldə edilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur. Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dil tədrisində irəli sürülən ən önəmli vəzifələrdən biri təlim prosesində interaktivliyin təmin edilməsidir.

İnteraktivlik isə yalnız şagird-müəllim, şagird-şagird arasında münasibətlər deyil, həm də dil aspektləri və nitq vərdişlərinin əlaqəli şəkildə mənimsənilməsi deməkdir. Şagirdlərin ana dilində mövcud olan nitq modelləri və danışq dili xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilməli və tədris edilən dildə şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı şagirdlər üçün potensial problem olan danışq dili normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Orta məktəblərdə şagirdlərə şifahi nitq vərdişlərinin integrativ şəkildə aşılması, müasir dövrdə orta məktəblər qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən biridir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- Orta məktəblərdə şagirdlərin şifahi nitq vərdişlərinə qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olan səviyyədə yiyələnmələri olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

- İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin formalaşması prosesinin əsasını təşkil edən pedaqoji, linqvistik və psixolinqvistik amillərin təhlili ingilis dilində şagirdlərdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə formalaşdırılmasını şərtləndirən əsas prinsipləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

- Şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılması prosesinin qloballaşma dövründə dil mütəxəssisləri qarşısında qoyulan tələblərə cavab verən tərzdə təşkil edilməsi, təlim prosesinin şagird-yönlülük prinsipləri üzərində qurulması, şagirdlərin ehtiyac, maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla təmin edilə bilər.

- Şifahi nitq vərdişlərinin interaktiv şəkildə formalaşdırılması təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkilini təmin edir.

- Tədris edilən ingilis dili və şagirdlərin ana dilləri olan Azərbaycan dili arasında olan qarşılıqlı əlaqə hallarının araşdırılması, potensial interferensiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi interferensiya hallarının aradan qaldırılması və qarşısının alınmasını mümkün edir.

Dillərin təliminə kommunikativ yanaşmadan danışarkən birinci növbədə onun şagird-yönümlü olduğunu, eləcə də şagirdlərdə tədris edilən xarici dili öyrənməyə həvəs və marağı yaratmağa yönəldiyini qeyd etmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin bilavasitə və potensial kommunikativ ehtiyacları ola bilər. Belə ki, siniflərdə biliklərini nümayiş etdirmək, təcrübələrini bölüşmək, maraq və mövqeləri haqqında iştirakçıları məlumatlandırmaq bacarığının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyula bilər. Orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri də şagirdlərdə dialoji və monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu da linqvistik materialların kompleks şəkildə təşkil edilməsi və tədris edilən ingilis dilinin kommunikativ-yönümlü öyrədilməsini nəzərdə tutur. Şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsində xüsusi çalışmalar kompleksinin hazırlanması əsas şərtlərdən biridir. İngilis dilinin öyrədib-öyrənilməsinin əsas kommunikativ məqsədlərindən biri həmin dildə leksik, fonetik, qrammatik və həmçinin üslubi cəhətdən düzgün olan kommunikasiya bacarıqlarına yiyələnməkdir. Şagirdlərdə şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün kommunikativ situasiyaların yaradılması olduqca vacib amillərdən hesab edilə bilər. Həmin situasiyalar elə tərtib edilməlidir ki, şagirdlər tərəfindən mənimsənilmiş dil materiallarının yeni kommunikativ kontekstlərdə işlədilməsi təmin edilsin. Beləliklə, kommunikativ situasiyaların yaradılması məsələsi orta məktəb şagirdlərinə şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasında xüsusi aktuallığa malikdir.

Kommunikativ-situativ yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilində danışq dilinin öyrədilməsi xüsusi şəkildə seçilmiş real situasiyaların analoqlarına və həmin situasiyalara verbal ünsiyyəti təmin edən leksik-qrammatik vasitələrə əsaslanır [5, s.38]. Xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirməyə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür [6, s.89]. Məhz buna görə nitq ünsiyyətinin baş verməsi üçün müvafiq situasiyanın olması zəruridir [3, s.38]. Dilin tədrisində çalışmalardan və tapşırıqlardan istifadə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Buna səbəb onların dilin istifadəsinə imkan verməsi və həmçinin dil öyrənənlərin dili daha yaxşı qavramasına və yadda saxlamasına imkan vermələridir. Xarici dillərin tədrisi üçün təklif olunan müxtəlif metodlarda fərqli çalışmalar sistemindən istifadə olunmuşdur. Müasir təlimdə xarici dilin tədrisinə eklektik yanaşma da kommunikativ çalışmalar sisteminin formalaşmasına öz təsirini göstərməkdədir. Əsasən istifadə olunan çalışmaları iki qrupa bölə bilərik:

- 1) rəvanlığa diqqət yetirən çalışmalar,
- 2) dəqiqliyə diqqət yetirən çalışmalar.

Rəvanlıq və dəqiqliyə diqqət yetirən çalışmalar arasındakı əsas fərqləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

Rəvanlığa diqqət yetirən çalışmalar

- Dilin təbii istifadəsini özündə əks etdirir
- Kommunikasiyaya nail olmağa diqqət yetirir
- Dilin mənalı şəkildə istifadəsini tələb edir
- Əvvəlcədən müəyyənləşdirilə bilməyən dildən istifadəni tələb edir
- Dilin kontekstdə istifadəsinə keçid axtarır

Dəqiqliyə diqqət yetirən çalışmalar

- Sınıfdəki dilin istifadəsini özündə əks etdirir
- Dilin düzgün nümunələrinin formalaşmasına diqqət yetirir
- Kontekstdən çıxarılmış dil üzərində işlənir
- Dilin kiçik nümunələri üzərində işlənir
- Mənalı kommunikasiya tələb etmir
- Dil seçiminə nəzarət olunur [2, s.13]

Bu çalışmalar dilin müxtəlif iki aspektinə diqqət yetirməklə dilin həm düzgün, həm də rəvan şəkildə kommunikasiyada istifadə olunmasına imkan verir.

Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində çalışmalar sistemini seçərkən onların əsas bacarıqlar olan eşidib-anlama, yazı, oxu və danışmaq bacarıqlarını yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək potensialının olması nəzərə alınmalıdır. Dərsliklərin təhlilləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müasir dil materiallarının əksəriyyətində kommunikativ səriştənin inkişafına təkan verən çalışmalar xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyat

5. Harmer J. The Practice of English Language Teaching, 4th ed. Longman, 2007, 448 p.
6. Prabhu N.S. Second Language Pedagogy. Oxford: Oxford University Press, 1987, 153 p.
7. Stephen D. Krashen. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press Inc. 1982, 202 p.
8. Ur P. A course in English Language Teaching. Cambridge University Press, 2012, 325 p.
9. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 47 p.
10. William Littlewood. Communicative Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 108 p.

H. Agayeva

Linguistic basis of developing oral speech in junior stages at schools
(on the basis of English materials)

Summary

The article deals with the rules of using linguistic materials in developing oral speech in junior stages at schools. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach in teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Speech, defined as language use as social practice that is based on cognition, is recognized as a means to represent reality from a particular viewpoint and to negotiate relationships between text producers and recipients. The present article brings together these two functions of speech by looking at the role in constructing reality, a question that is further narrowed down by addressing how such constructions transport notions of gender identity that position discourse participants in particular relations to each other. The links are multi-faceted, involving how speakers of different genders use sentences, how language is employed to describe, and how can serve to define a social domain in masculine or feminine terms. Some theoretical and methodological issues that arise when one investigates in spoken or written speech. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

Х. Агаева

Лингвистические основы в формировании устной речью в младших
классах средней школы
(на основе материалов английского языка)

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы правила лингвистических материалов при использовании устной речью. Здесь говорится о необхо-

димости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнения. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Важнейшими проблемами, которые решает современный преподаватель иностранного языка являются: приспособление учебной программы к потребностям и индивидуальным способностям студентов, отбор учебных материалов, подлежащих использованию в данной классе, определение наиболее рациональных путей использования информационных- коммуникационных технологий, а также разработка наиболее оптимальных методов, содействующих максимальному ускорению процесса овладения языком как средством общения. Говоря об обучении являющемуся основным языком общения на глобальном уровне следует отметить, что здесь перед преподавателями ставится задача чрезвычайной важности: научить студентов адекватно, использовать английский язык в качестве средства речевого общения в мультикультуральном мире .

Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur